Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

पीएम किसान सन्मान निधी योजनेमुळे जळगाव जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत झालेल्या बदलांचे समाजकार्य दृष्टिकोनांतून अध्ययन

प्रा. योगेश आनंदा माळी
समाजकार्य विभाग, सामाजिकशास्त्रे प्रशाळा,
क. ब. चौ. उ. म. वि., जळगाव

Manuscript ID:
JRD -2026-180733
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 160-166
July- 2026
Submitted: 16 June. 2026
Revised: 26 June. 2026
Accepted: 11 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. तथापि, हवामानातील बदल, शेतीच्या उत्पादन खर्चात सातत्याने होणारी वाढ, बाजारपेठेतील अस्थिरता, शेतकऱ्यांवरील कर्जबाजारीपणा तसेच अपुरे उत्पन्न या कारणांमुळे शेतकरी विविध आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक समस्यांना सामोरे जात आहेत. या पार्श्वभूमीवर केंद्र शासनाने सन २०१९ पासून प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना सुरू केली. या योजनेंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांना प्रतिवर्षी ६,००० रूपये इतकी आर्थिक मदत थेट त्यांच्या बँक खात्यात वर्ग करण्यात येते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये जळगाव जिल्ह्यातील लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीमध्ये झालेल्या बदलांचे समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की, या योजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या आर्थिक सहाय्यामुळे शेतीतील गुंतवणुकीत वाढ होण्यास, कृषी उत्पादनासाठी आवश्यक निविष्ठांची खरेदी करण्यास, कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यास तसेच शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्च करण्यास काही प्रमाणात मदत झाली असून लाभार्थ्यांमध्ये आर्थिक सुरक्षिततेची भावना वृद्धिंगत झाली आहे. तथापि, लाभार्थी निवडीतील त्रुटी, तांत्रिक अडचणी, योजनेविषयी अपुरी जागरूकता आणि आर्थिक सहाय्याची मर्यादित रक्कम यांसारख्या अडचणीही प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाल्या आहेत. समाजकार्याच्या दृष्टीने ही योजना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणास, सामाजिक समावेशनास आणि ग्रामीण विकासास चालना देणारी महत्त्वपूर्ण योजना असली, तरी तिची परिणामकारकता अधिक वाढविण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा आणि प्रभावी अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत शोध निबंध शासन, समाजकार्य क्षेत्रातील अभ्यासक, संशोधक तसेच धोरणनिर्माते यांच्यासाठी उपयुक्त संदर्भसाहित्य ठरेल.

बीज शब्द: *पीएम किसान सन्मान निधी योजना, जळगाव जिल्हा, समाजकार्य, सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन*

प्रस्तावना:-

भारतीय समाजव्यवस्थेचा पाया कृषी क्षेत्रावर आधारित असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी शेतकरी आहे. देशातील मोठ्या लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून असला, तरी कृषी क्षेत्र आजही अनेक संरचनात्मक आणि आर्थिक समस्यांना सामोरे जात आहे. हवामानातील अनिश्चितता, शेतीच्या उत्पादन खर्चात सातत्याने होणारी वाढ, बाजारपेठेतील चढ-उतार, नैसर्गिक आपत्ती, अपुरी सिंचन व्यवस्था, कर्जबाजारीपणा तसेच उत्पन्नातील अस्थिरता यांसारख्या घटकांमुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान आणि आर्थिक स्थैर्य प्रभावित होत आहे. या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, त्यांना आर्थिक आधार उपलब्ध करून देणे आणि कृषी क्षेत्राला बळकटी प्रदान करणे या उद्देशाने केंद्र व राज्य शासनामार्फत विविध कृषी कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. योगेश आनंदा माळी समाजकार्य विभाग, सामाजिकशास्त्रे प्रशाळा, क. ब. चौ. उ. म. वि., जळगाव

How to cite this article:
माळी योगेश आनंदा (2026). पीएम किसान सन्मान निधी योजनेमुळे जळगाव जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत झालेल्या बदलांचे समाजकार्य दृष्टिकोनांतून अध्ययन. Journal of Research and Development, 18(7), 160–166. https://doi.org/10.5281/zenodo.21944357

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21944357
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

त्यापैकी प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजना ही थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer – DBT) तत्त्वावर आधारित एक महत्त्वपूर्ण योजना मानली जाते. जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा कृषिप्रधान जिल्हा असून केळी, कापूस, सोयाबीन, तूर, मका तसेच इतर नगदी पिकांच्या उत्पादनासाठी ओळखला जातो. कृषी उत्पादनाच्या दृष्टीने जिल्ह्याला महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त असले, तरी येथील अनेक शेतकरी हवामानातील बदल, वाढता उत्पादन खर्च, बाजारभावातील अस्थिरता आणि मर्यादित आर्थिक साधनसंपत्ती यांमुळे विविध आर्थिक व सामाजिक अडचणींना सामोरे जात आहेत. अशा परिस्थितीत प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेद्वारे उपलब्ध होणारे आर्थिक सहाय्य शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात, सामाजिक स्थैर्यात आणि जीवनमानाच्या उन्नतीमध्ये कितपत योगदान देते, याचा समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये जळगाव जिल्ह्यातील लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या संदर्भात या योजनेच्या आर्थिक, सामाजिक आणि विकासात्मक परिणामांचे चिकित्सक व विश्लेषणात्मक परीक्षण करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. जळगाव जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेचा झालेला परिणाम अभ्यासणे.
२. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या सामाजिक जीवनात झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
३. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेच्या अंमलबजावणीदरम्यान लाभार्थी शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणे.
४. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे.

संशोधनाचे महत्त्व:-

१. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेच्या परिणामकारकतेचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास उपयुक्त ठरेल.
२. ग्रामीण सामाजिक-आर्थिक विकासामध्ये थेट आर्थिक सहाय्य प्रदान करणाऱ्या योजनांचे योगदान स्पष्ट करण्यास प्रस्तुत अभ्यास सहाय्यभूत ठरेल.
३. समाजकार्य क्षेत्रातील संशोधक, विद्यार्थी, अभ्यासक तसेच धोरणनिर्माते यांच्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास उपयुक्त संदर्भसाहित्य म्हणून कार्य करेल.
४. भविष्यात कृषी कल्याणकारी धोरणे आणि योजनांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा सुचविण्यास प्रस्तुत अभ्यास मार्गदर्शक ठरेल.

संशोधनाचे योगदान:-

१. प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिणामांचा समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून सर्वंकष अभ्यास करण्यात आला आहे.
२. जळगाव जिल्ह्याच्या संदर्भात ग्रामीण विकास, शेतकरी सक्षमीकरण आणि कृषी कल्याणकारी योजनांच्या परिणामकारकतेविषयी उपलब्ध ज्ञानसमृद्धीत भर घालण्याचे कार्य प्रस्तुत अभ्यास करतो.
३. लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या अनुभवांच्या आधारे योजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी अधोरेखित करून आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा सुचविण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास उपयुक्त आधार उपलब्ध करून देतो.
४. कृषी कल्याणकारी योजनांच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करण्यासाठी तसेच समाजकार्य, ग्रामीण विकास आणि कृषी धोरण या विषयांवरील भविष्यातील संशोधनासाठी प्रस्तुत शोध निबंध महत्त्वपूर्ण संदर्भसाहित्य म्हणून उपयुक्त ठरेल.

विषय विवेचन:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना ही भारत सरकारने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी सुरू केलेल्या महत्त्वपूर्ण कृषी कल्याणकारी योजनांपैकी एक आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये उत्पादन खर्चात सातत्याने होणारी वाढ, हवामानातील अनिश्चितता, बाजारपेठेतील चढ-उतार, अपुरी सिंचन व्यवस्था, नैसर्गिक आपत्ती तसेच कर्जबाजारीपणा यांसारख्या समस्यांमुळे लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना आर्थिक अस्थिरतेला सामोरे जावे लागत आहे. या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांना किमान आर्थिक आधार उपलब्ध करून देणे, त्यांची आर्थिक सुरक्षितता बळकट करणे आणि शेतीसाठी आवश्यक निविष्ठांची खरेदी करण्यास सहाय्य करणे या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात आली आहे. जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा कृषिप्रधान जिल्हा असून येथे केळी, कापूस, सोयाबीन, मका,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

तूर, हरभरा तसेच विविध नगदी पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेतले जाते. कृषी उत्पादनाच्या दृष्टीने जिल्ह्याला विशेष महत्त्व प्राप्त असले, तरी येथील शेतकरी हवामानातील बदल, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारभावातील अस्थिरता आणि मर्यादित आर्थिक साधनसंपत्ती यांमुळे विविध आर्थिक व सामाजिक समस्यांना सामोरे जात आहेत. अशा परिस्थितीत प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेमुळे जळगाव जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात कोणते बदल घडून आले आहेत, तसेच या योजनेने त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक विकासामध्ये कितपत योगदान दिले आहे, याचा समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

१. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेची संकल्पना:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना ही भारत सरकारने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाच्या उद्देशाने सुरू केलेली थेट लाभ हस्तांतरण तत्त्वावर आधारित एक महत्त्वपूर्ण कृषी कल्याणकारी योजना आहे. या योजनेंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांना प्रतिवर्षी ६,००० रुपये इतकी आर्थिक मदत प्रत्येकी २,००० रूपयांचे तीन समान हप्ते करून थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात येते. या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट शेतकऱ्यांच्या कृषी उत्पादनावरील खर्चाचा काही प्रमाणात भार कमी करणे, शेतीसाठी आवश्यक निविष्ठांची वेळेवर उपलब्धता सुनिश्चित करणे तसेच त्यांच्या उत्पन्नाला पूरक आर्थिक आधार प्रदान करणे हे आहे. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून विचार केला असता, ही योजना केवळ आर्थिक सहाय्य पुरविणारी योजना नसून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना देणारी, ग्रामीण समाजातील आर्थिक विषमता कमी करण्यास हातभार लावणारी आणि शेतकरी कुटुंबांमध्ये सामाजिक सुरक्षिततेची भावना दृढ करणारी एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक कल्याणकारी योजना म्हणूनही पाहिली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावणे, त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाला गती देणे आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेला बळकटी प्रदान करणे या दृष्टीने या योजनेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

२. योजनेची उद्दिष्टे आणि स्वरूप:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट शेतकऱ्यांना नियमित आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या शेतीविषयक गरजा पूर्ण करण्यास सहाय्य करणे हे आहे. या योजनेंतर्गत मिळणाऱ्या आर्थिक सहाय्यामुळे शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, कीटकनाशके तसेच इतर आवश्यक कृषी निविष्ठांची वेळेवर खरेदी करणे सुलभ होते. परिणामी, कृषी उत्पादनामध्ये सातत्य राखण्यास तसेच उत्पादनक्षमतेत वाढ करण्यास मदत होते. याशिवाय, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देणे, शेतकऱ्यांचे कर्जावरील अवलंबित्व कमी करणे आणि त्यांच्या आर्थिक स्थैर्याला बळकटी प्रदान करणे हीदेखील या योजनेची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत. थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीचा अवलंब केल्यामुळे आर्थिक सहाय्याची रक्कम कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाते. त्यामुळे निधी वितरण प्रक्रियेत पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यक्षमतेत वाढ होऊन मध्यस्थांची भूमिका कमी होते तसेच भ्रष्टाचार आणि निधीतील गळती यांवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यास मदत होते. अशा प्रकारे, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना ही शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाबरोबरच कृषी क्षेत्राच्या शाश्वत विकासाला चालना देणारी एक महत्त्वपूर्ण कृषी कल्याणकारी योजना म्हणून ओळखली जाते.

३. जळगाव जिल्ह्याची कृषी व सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी:-

जळगाव जिल्हा हा उत्तर महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा कृषिप्रधान जिल्हा असून कृषी उत्पादनाच्या दृष्टीने राज्यात तसेच देशात विशेष स्थान प्राप्त केलेला आहे. विशेषतः केळी उत्पादनासाठी हा जिल्हा राष्ट्रीय स्तरावर ओळखला जातो. याशिवाय कापूस, सोयाबीन, मका, तूर, हरभरा तसेच विविध फळपिकांचे उत्पादनही येथे मोठ्या प्रमाणावर घेतले जाते. कृषी उत्पादनाची ही समृद्ध परंपरा असली, तरी जिल्ह्यातील शेती मोठ्या प्रमाणावर पावसावर अवलंबून असल्यामुळे हवामानातील अनिश्चितता, अवकाळी पाऊस, दुष्काळ, बाजारभावातील चढ-उतार आणि शेतीच्या उत्पादन खर्चात सातत्याने होणारी वाढ यांसारख्या घटकांचा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. परिणामी, शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन विस्कळीत होऊन अनेकांना शेतीसाठी आवश्यक भांडवल उभारण्यासाठी बँका किंवा खासगी सावकारांकडून कर्ज घ्यावे लागते. अशा परिस्थितीत प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गत प्राप्त होणारे आर्थिक सहाय्य शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यास, शेतीसाठी आवश्यक निविष्ठांची खरेदी करण्यास तसेच कृषी उत्पादनाशी संबंधित काही अत्यावश्यक खर्च भागविण्यास पूरक ठरत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या योजनेचा जळगाव जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनावर झालेला परिणाम समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून अभ्यासणे विशेष महत्त्वाचे ठरते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

४. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीतील बदल:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेचा सर्वाधिक प्रभाव शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व्यवस्थापनावर झाल्याचे दिसून येते. या योजनेंतर्गत प्राप्त होणाऱ्या आर्थिक सहाय्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी बियाणे, खते, सूक्ष्म अन्नद्रव्ये, कीटकनाशके तसेच शेतीसाठी आवश्यक इतर निविष्ठांची वेळेवर खरेदी करण्यास प्राधान्य दिले. परिणामी, पीक व्यवस्थापन अधिक नियोजनबद्ध होण्यास आणि कृषी उत्पादन प्रक्रियेमध्ये सातत्य राखण्यास मदत झाली. विशेषतः लहान व सीमांत शेतकऱ्यांसाठी पेरणीच्या हंगामात उपलब्ध होणारी ही आर्थिक मदत तात्पुरता आर्थिक दिलासा देणारी ठरली. काही लाभार्थी शेतकऱ्यांनी या निधीचा उपयोग सिंचनासाठी आवश्यक उपकरणांची दुरुस्ती, शेतीतील मजुरीचा खर्च भागविणे तसेच कृषी अवजारांची खरेदी यांसारख्या उत्पादक बाबींसाठी केला. तर काही शेतकऱ्यांनी ही रक्कम कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा भागविणे, मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च, आरोग्यविषयक खर्च तसेच कर्जाच्या हप्त्यांची परतफेड यांसाठी वापरल्याचे आढळून आले. यामुळे लाभार्थी शेतकऱ्यांमध्ये काही प्रमाणात आर्थिक सुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊन त्यांच्या आर्थिक नियोजनास पूरक आधार मिळाला. तथापि, शेतीच्या वाढत्या उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत प्रतिवर्षी मिळणारी ६,००० रुपये इतकी आर्थिक मदत मर्यादित असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दीर्घकालीन आर्थिक सक्षमीकरणासाठी किंवा त्यांच्या आर्थिक स्थितीत मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ती अपुरी असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते.

५. शेतकऱ्यांच्या सामाजिक परिस्थितीतील बदल:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गत उपलब्ध होणाऱ्या आर्थिक सहाय्याचा प्रभाव शेतकऱ्यांच्या सामाजिक जीवनावरही लक्षणीयरीत्या झाल्याचे दिसून येते. नियमित आर्थिक सहाय्यामुळे लाभार्थी शेतकरी कुटुंबांमध्ये आर्थिक सुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊन भविष्याविषयीचा आत्मविश्वास वृद्धिंगत झाल्याचे आढळते. या आर्थिक सहाय्यामुळे मुलांच्या शिक्षणावरील खर्च अधिक नियोजनबद्धपणे करण्यास मदत झाली असून काही कुटुंबांनी आरोग्य तपासणी, औषधोपचार आणि इतर आरोग्यविषयक गरजांसाठीही या निधीचा उपयोग केल्याचे दिसून येते. याशिवाय, कुटुंबाच्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढण्यास या योजनेने अप्रत्यक्षपणे हातभार लावल्याचे विविध अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे. बँक खाते, आधार संलग्नता आणि डिजिटल व्यवहारांचा वाढता वापर यांमुळे ग्रामीण महिलांचा औपचारिक आर्थिक व्यवस्थेशी संपर्क अधिक दृढ झाला असून त्यांच्या आर्थिक सहभागात आणि सक्षमीकरणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच लाभार्थी शेतकऱ्यांमध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक स्वावलंबनाची भावना आणि शासनाच्या कल्याणकारी योजनांविषयीचा विश्वास यांमध्येही सकारात्मक वाढ झाल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून निदर्शनास येते.

६. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून योजनेचे विश्लेषण:-

समाजकार्याचे मूलभूत उद्दिष्ट समाजातील वंचित, दुर्बल आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांचे सक्षमीकरण करून त्यांच्या जीवनमानात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणणे हे आहे. या दृष्टिकोनातून विचार केला असता, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना सामाजिक न्याय, आर्थिक समावेशन आणि ग्रामीण विकास या समाजकार्याच्या मूलभूत मूल्यांना बळकटी प्रदान करणारी एक महत्त्वपूर्ण कल्याणकारी योजना म्हणून पाहता येते. समाजकार्यातील 'सामर्थ्याभिमुख दृष्टिकोन' (Strength Perspective) नुसार प्रत्येक व्यक्तीमध्ये स्वतःच्या विकासाची क्षमता अंतर्भूत असते; मात्र त्या क्षमतेचा प्रभावी उपयोग करण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि संधी उपलब्ध होणे गरजेचे असते. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना शेतकऱ्यांना आर्थिक संसाधनांचा किमान आधार उपलब्ध करून देत असल्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेच्या साधनांना बळकटी देण्यास आणि विकासक्षमतेला प्रोत्साहन देण्यास सहाय्यभूत ठरते. याचप्रमाणे, समाजकार्यातील 'सक्षमीकरण दृष्टिकोन' (Empowerment Approach) नुसार व्यक्ती किंवा समुदायाला स्वतःच्या जीवनाशी संबंधित निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे आणि त्यासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे मानले जाते. या योजनेअंतर्गत थेट आर्थिक सहाय्य उपलब्ध झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक निर्णयक्षमता वाढण्यास मदत होते आणि आर्थिक स्वावलंबनाकडे त्यांचा प्रवास अधिक सक्षम बनतो. तसेच 'व्यवस्था सिद्धांत' (Systems Theory) नुसार व्यक्ती, कुटुंब, समुदाय आणि शासन हे परस्परावलंबी घटक असून त्यांच्या परस्परसंवादातून सामाजिक विकासाची प्रक्रिया घडून येते. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना या विविध घटकांमध्ये समन्वय निर्माण करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थैर्याला बळकटी देण्यास, सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यास आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेला गती प्रदान करण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

७. योजनेच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख समस्या:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात अनेक सकारात्मक बदल घडून आले असले, तरी तिच्या अंमलबजावणीदरम्यान काही महत्त्वपूर्ण समस्या आणि मर्यादा प्रकर्षाने दिसून येतात. अनेक पात्र शेतकऱ्यांची नोंदणी अद्याप पूर्ण न झाल्यामुळे ते योजनेच्या लाभापासून वंचित राहत आहेत. तसेच जमिनीच्या नोंदींमधील त्रुटी, अपूर्ण किंवा विसंगत माहिती यांमुळेही अनेक पात्र लाभार्थ्यांना योजनेचा लाभ मिळण्यात अडचणी निर्माण होतात. आधार क्रमांक आणि बँक खाते यांची संलग्नता (Aadhaar-Bank Linking) पूर्ण न झाल्यास निधी वितरणात विलंब होण्याच्या घटना आढळून येतात. याशिवाय, ग्रामीण भागातील अनेक शेतकऱ्यांमध्ये डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असल्यामुळे ऑनलाइन नोंदणी, माहिती अद्ययावत करणे किंवा लाभार्थी पडताळणी यांसारख्या प्रक्रियेत त्यांना अडचणींचा सामना करावा लागतो. काही लाभार्थ्यांना योजनेचे हप्ते नियमितपणे प्राप्त होत नसल्यामुळे आर्थिक नियोजनावरही परिणाम होतो. तसेच शेतीच्या उत्पादन खर्चात सातत्याने होत असलेल्या वाढीच्या पार्श्वभूमीवर प्रतिवर्षी उपलब्ध होणारी आर्थिक मदत शेतकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष गरजांच्या तुलनेत अपुरी असल्याचेही स्पष्ट होते. त्यामुळे या योजनेची परिणामकारकता अधिक वृद्धिंगत करण्यासाठी लाभार्थी नोंदणी प्रक्रिया सुलभ करणे, अभिलेख व्यवस्थापनात अचूकता आणणे, डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे आणि आर्थिक सहाय्याच्या स्वरूपाचा पुनर्विचार करणे आवश्यक असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित होते.

८. चिकित्सक चर्चा:-

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना ही शेतकऱ्यांना किमान आर्थिक आधार उपलब्ध करून देणारी आणि त्यांच्या अल्पकालीन आर्थिक गरजांची पूर्तता करण्यास सहाय्यभूत ठरणारी एक महत्त्वपूर्ण कृषी कल्याणकारी योजना आहे. तथापि, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि कृषी क्षेत्राशी संबंधित सर्व समस्यांवर ही योजना स्वतंत्रपणे प्रभावी व सर्वसमावेशक उपाय ठरू शकत नाही. वाढता कृषी उत्पादन खर्च, हवामानातील अनिश्चितता, बाजारभावातील अस्थिरता, अपुरी सिंचन व्यवस्था, कर्जबाजारीपणा आणि उत्पन्नातील अस्थैर्य यांसारख्या बहुआयामी समस्यांवर दीर्घकालीन उपाययोजना आवश्यक आहेत. त्यामुळे या योजनेची परिणामकारकता अधिक वृद्धिंगत करण्यासाठी तिची सांगड पीक विमा योजना, सिंचन विकास, कृषी बाजारपेठांतील सुधारणा, किमान आधारभूत किंमत (MSP) व्यवस्था, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा प्रसार, शेतकरी उत्पादक कंपन्या, कृषी शिक्षण तसेच ग्रामीण रोजगारविषयक योजनांशी घालणे आवश्यक आहे. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून विचार केला असता, आर्थिक सहाय्याबरोबरच शेतकऱ्यांमध्ये योजनांविषयी जागरूकता निर्माण करणे, समुपदेशन, कौशल्यविकास व प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार तसेच शासकीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांच्यात प्रभावी समन्वय निर्माण करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. अशा बहुआयामी आणि समन्वित दृष्टिकोनाचा अवलंब केल्यास शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण, सामाजिक समावेशन आणि ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया अधिक प्रभावी, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक होण्यास मदत होईल.

एकूणच, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना जळगाव जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक आधार उपलब्ध करून देणारी तसेच त्यांच्या सामाजिक स्थैर्यास बळकटी प्रदान करणारी एक महत्त्वपूर्ण कृषी कल्याणकारी योजना म्हणून उदयास आली आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, या योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व्यवस्थापनात काही प्रमाणात सुधारणा झाली असून कृषी निविष्ठांच्या खरेदीसाठी आर्थिक सहाय्य उपलब्ध झाले आहे. तसेच लाभार्थी शेतकऱ्यांमध्ये आर्थिक सुरक्षिततेची भावना, सामाजिक आत्मविश्वास आणि शासनाच्या कल्याणकारी योजनांविषयीचा विश्वास वृद्धिंगत झाल्याचेही आढळून आले आहे. तथापि, लाभार्थी नोंदणीतील त्रुटी, तांत्रिक अडचणी, निधी वितरणातील विलंब तसेच वाढत्या कृषी उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत आर्थिक सहाय्याची अपुरी रक्कम या बाबी योजनेच्या परिणामकारकतेवर मर्यादा आणणाऱ्या ठरत असल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळे योजनेची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि सर्वसमावेशक करण्यासाठी लाभार्थी पडताळणी प्रक्रिया सुलभ करणे, डिजिटल पायाभूत सुविधा सक्षम करणे, आर्थिक सहाय्याच्या स्वरूपाचा पुनर्विचार करणे आणि शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता वाढविणे आवश्यक आहे. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून ही योजना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणास, सामाजिक समावेशनास आणि ग्रामीण विकासास चालना देणारे महत्त्वपूर्ण पाऊल असून, भविष्यात विविध कृषी व सामाजिक कल्याणकारी योजनांशी प्रभावी समन्वय साधून तिची परिणामकारकता अधिक व्यापक, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक करण्याची आवश्यकता आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

सूचना:-

१. सध्याच्या वाढत्या कृषी उत्पादन खर्चाच्या पार्श्वभूमीवर प्रतिवर्षी उपलब्ध होणारी ६,००० रुपये इतकी आर्थिक मदत शेतकऱ्यांच्या गरजांच्या तुलनेत अपुरी ठरत आहे. त्यामुळे पिकांचा प्रकार, शेतीचे क्षेत्रफळ, उत्पादन खर्च तसेच महागाई निर्देशांक यांचा विचार करून आर्थिक सहाय्याच्या रकमेत आवश्यक वाढ करणे गरजेचे आहे.

२. जमिनीच्या नोंदींमधील त्रुटी, आधार क्रमांक व बँक खाते संलग्नतेतील अडचणी तसेच डिजिटल प्रक्रियेमधील तांत्रिक समस्यांमुळे अनेक पात्र शेतकरी योजनेच्या लाभापासून वंचित राहतात. त्यामुळे ग्रामपंचायत, महसूल विभाग, कृषी विभाग आणि संबंधित यंत्रणांमध्ये प्रभावी समन्वय प्रस्थापित करून लाभार्थी पडताळणी व नोंदणी प्रक्रिया अधिक सुलभ, पारदर्शक आणि कार्यक्षम करणे आवश्यक आहे.

३. ग्रामीण भागातील अनेक शेतकरी ऑनलाइन नोंदणी, ई-केवायसी (e-KYC), लाभार्थी पडताळणी आणि डिजिटल आर्थिक व्यवहारांबाबत पुरेसे जागरूक नसतात. त्यामुळे ग्रामस्तरावर नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम, जनजागृती मोहीम आणि तांत्रिक मार्गदर्शनाची प्रभावी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.

४. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेची सांगड प्रधानमंत्री पीक विमा योजना, मृदा आरोग्य कार्ड योजना, किसान क्रेडिट कार्ड, सूक्ष्म सिंचन योजना, राष्ट्रीय कृषी विकास योजना तसेच शेतकरी उत्पादक कंपन्या (Farmer Producer Organizations–FPOs) यांच्याशी घातल्यास शेतकऱ्यांना अधिक व्यापक, समन्वित आणि दीर्घकालीन लाभ प्राप्त होऊ शकतो.

५. समाजकार्य शिक्षण संस्था, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच कृषी विस्तार यंत्रणा यांच्या समन्वित सहभागातून लाभार्थी शेतकऱ्यांना समुपदेशन, मार्गदर्शन, प्रशिक्षण आणि विविध शासकीय योजनांविषयी अचूक माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी विशेष उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. यामुळे शेतकऱ्यांचा योजनांमधील सहभाग वाढण्याबरोबरच त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणालाही चालना मिळेल.

निष्कर्ष:-

१. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गत नियमित आर्थिक सहाय्य उपलब्ध झाल्यामुळे जळगाव जिल्ह्यातील लघु व सीमांत शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थैर्यात काही प्रमाणात सकारात्मक सुधारणा झाल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून निदर्शनास आले आहे.

२. या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना शेतीसाठी आवश्यक कृषी निविष्ठांची खरेदी, कुटुंबाचा दैनंदिन खर्च, शिक्षण, आरोग्य तसेच इतर मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यास सहाय्य मिळाले असून त्यांच्यामध्ये आर्थिक सुरक्षितता आणि सामाजिक स्थैर्याची भावना वृद्धिंगत झाल्याचे आढळून आले आहे.

३. लाभार्थी नोंदणीतील त्रुटी, डिजिटल प्रक्रियेतील तांत्रिक अडचणी, योजनेविषयी अपुरी जागरूकता, जमिनीच्या नोंदींमधील विसंगती तसेच आर्थिक सहाय्याची मर्यादित रक्कम ही योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसमोरील प्रमुख आव्हाने असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे.

४. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून विचार केला असता, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणास, सामाजिक समावेशनास आणि ग्रामीण विकासास चालना देणारी महत्त्वपूर्ण कल्याणकारी योजना असून शेतकरी कल्याणाच्या दृष्टीने तिचे महत्त्व अधोरेखित होते.

५. भविष्यात आर्थिक सहाय्याच्या रकमेत वाढ करणे, तांत्रिक पायाभूत सुविधा अधिक सक्षम करणे, शेतकऱ्यांसाठी प्रशिक्षण व डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे तसेच विविध कृषी कल्याणकारी योजनांमध्ये प्रभावी समन्वय साधणे यांद्वारे या योजनेची परिणामकारकता अधिक व्यापक, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक होऊ शकते.

संदर्भसूची:-

1. आगलावे, प्रदीप, संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, २००७, पृ. ११५–१३८.
2. पाटील, वा. भा., संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे, तिसरी आवृत्ती, २०१६, पृ. ७५–९८.
3. बोधनकर, सुधीर, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, १९९९, पृ. ८५–१२४.
4. थोटे, पी. वाय. समाजकार्य संशोधन आणि प्रबंधलेखन, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, २०००, पृ. ५८–९३.
5. शर्मा, एच. एस. भारतीय कृषी अर्थशास्त्र, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, तिसरी आवृत्ती, २०१९, पृ. १७२–२०३.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

6. दत्त, रुद्र आणि सुंदरम, के. पी. एम. भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चंद अँड कंपनी, नवी दिल्ली, ८१ वी आवृत्ती, २०२२, पृ. ४५१–४६८.
7. Singh, Katar, Rural Development: Principles, Policies and Management, Sage Publications, New Delhi, Fourth Edition, 2018, pp. 220–248.
8. Desai, Vasant, Rural Development in India, Himalaya Publishing House, Mumbai, Fifth Edition, 2020, pp. 182–210.
9. भारत सरकार, कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना : मार्गदर्शक तत्त्वे, नवी दिल्ली, २०२३.
10. भारत सरकार, आर्थिक सर्वेक्षण (Economic Survey of India 2024–25), वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली, २०२५, संबंधित प्रकरण.